

Gradáció tekintetében a p-modell az evidencia három típusát azonosítja: a gyengét, az erőset, és a viszonylagosat.

A szakkönyv negyedik egységében a szerzők egy esettanulmány keretében mutatják be a p-modell alkalmazását. Az esettanulmány célja, hogy értékelje GENTNER és WOLFF metaforafeldolgozást vizsgáló modelljét pszicholingvisztikai kísérletekből nyert adatok alapján, rámutatva az ilyen irányú vizsgálatok ciklikus tényezőire. Kár, hogy a rövid fejezetben nem kerül sor a szakirodalom egyik sarkalatos pontjának tárgyalására, melyet illetően megoszlanak a kísérletes eredmények és az azokra épülő vélemények: arra, hogy a literális és a figuratív értelmezésnek van-e prioritása az értelmezésben, hogy milyen mértékben befolyásolják azt szemantikai és/vagy pragmatikai tényezők. Vagy talán a literális és figuratív sík szimultán együttműködéséről lehet szó?

A monográfia utolsó, rövid egysége összefoglalóan tételezi a problémafelvetésekre adott teoretikus válaszokat. Szerzők deklarálják, hogy ha egy állítás/megállapítás plauzibilisnek ítéltetik, akkor lehet azt adatnak tekinteni, s lehet kapcsolatba hozni más adatokkal, hipotézisekkel, különféle inferenciák segítségével. Így válik komplex viszonyrendszerek részévé, de közben változásokon is keresztül lehet. Mindez azt jelenti, hogy plauzibilitása nem merev. A nyelvelmélet argumentációs folyamatai prizmatikus jellegűek: felnagyíthatnak, megvilágíthatnak egyes tényezőket a nyelv jelenségeiből, amelyek éppen vizsgálat tárgyát képezik, míg másokat kizárhatnak.

Az adatok és a nyelvi evidencia fogalmának és viszonyának értelmezése és tisztázása napjaink nyelvelméletének kulcsfontosságú kérdésévé vált. Az ilyen irányú vizsgálatokban mérföldkő a két magyar szerző, KERTÉSZ ANDRÁS és RÁKOSI CSILLA könyve. A monográfia megjelenésére a Cambridge-i Egyetemi Könyvkiadónál a hazai nyelvészek és tudományfilozófusok közössége méltán büszke lehet.

A hivatkozott irodalom

- GEERAERTS, DIRK 2006. Methodology in Cognitive Linguistics. In: G. KRISTIANSEN – M. ACHARD – R. DIRVEN – F. R. DE MENDOZA IBÁÑEZ szerk., *Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin. 21–9.
- GENTNER, DEDRE – WOLFF, PHILLIP 1997. Alignment in the Processing of Metaphor. *Journal of Memory and Language* 37: 331–55.
- LEHMANN, CHRISTIAN 2004. Data in Linguistics. *The Linguistic Review* 21: 175–210.
- SCHÜTZE, CARSON T. 2009. Web searches should supplement judgements, not supplant them. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 28: 151–6.

ANDOR JÓZSEF

Alakzatlexikon

A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve

Főszerkesztő: SZATHMÁRI ISTVÁN. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2008. 596 lap

Mint az anyaméh a magzatot, úgy hordozza a nyelv az egész kultúrát, annak múltját és jövőjét. Amikor nyelvet tanulunk, emberséget tanulunk, nemzetet, családot tanulunk.

A beszéd biztosítja a személyiség folytonos megújulását és kibontakozását. Ezért súlyos és bűnös tévedése a gazdaságkornak, hogy az oktatást vállalkozásnak és szolgáltatásnak tekinti. Az oktatás bizony hivatás és szolgálat. Hivatás és szolgálat, mert elsődleges célja nem futószalagon termelése a huxley-i delta-mínuszoknak a munkaerőpiacon, hanem az emberré nevelődés segítése. A munkaerőpiacon is valójában a szabad egyéniség a gazdaságos, nem a szolga. Az oktatás ugyanis támogató segítség, hogy legbensőbb tulajdonunkká váljék az önként vállalt felelősség. Hiába intette az emberiséget Szophoklész már 2500 éve, a tűzfegyver- és a tank-, a bunkósbot- és a bankfasizmus makacsul nem veszi tudomásul, hogy képtelenség erőszakkal kikényszeríteni a felelősséget: „Fiatalságomban nyelvem nekem is lassú volt, cselekvésre gyors a karom. Ám az élet iskolája arra tanított, hogy a szó az, s nem a tett, mely a világot mindenütt kormányozza”. Csakis a beszédben való odahajlás a másik ember felé bizonyul hatékony eszköznek arra, hogy minden kisebb és nagyobb emberi közösségben a különbségek fenntartásával törekedjünk szüntelen a harmóniára. Így lesz a nyelv, a beszéd több, mint kommunikáció, több, mint információcsere, több, mint meggyőzés. Amint a marxistaként tündökölt Bahtin írta titokban, „a nyelv struktúrája tükrözi a keresztény élet struktúráját”, a beszéd „abszolút önfeláldozása magunknak, irgalmasság a másik iránt” (HIRSCHKOP, KEN 2002, Mikhail Bakhtin, *An Aesthetic for Democracy*. Oxford University Press, Oxford, 197).

Az adott beszédhelyzetben a megszürcült szokásostól eltérő, az erőszakmentes hatékonyságra, az önzetlen tanításra és a szeretetteljes meggyőzésre irányuló, aszerint kiválasztott, újszerű nyelvi strukturálás az, amit hagyományosan alakzatnak (gör. *szkéma*, lat. *figura*) nevez a retorika. Az alakzatok egyetemes nyelvi jelenségek és a leghatékonyabb és a legmeggyőzőbb nyelvi eszközök. Amit az erőszak értelmetlen szenvedések árán kísérel meg elérni, és csak töredékesen és eltorzulva kalimpál utána, azt a beszéd alakzatai észrevétlenül, a maguk teljességében, gondolat- és érzelemgazdagságban, érdekesen és kedvesen kalapálják belénk úgy, hogy még élvezetet is okoznak nekünk. Az alakzatokkal a beszélő, az író mintegy a hallgató szeme láttára csiszolja, forgatja, gyúrja, paskolja a gondolatait, mint az olasz pék a pizzatésztát, és még azt a látszatot is kelti, hogy itt és most (divatszóval „on the spot”) születik meg ünnepélyesen a véleményünk, illetve a térben, az időben, a kultúrában távoli jelenség személyre szabottan az ő hasznára és gyönyörűségére (vö. Quintilianus 9, 1, 19–21, 41 stb.). Nem véletlen, hogy Démoszthenész és Cicero igencsak gyakran éltek az alakzatokkal. Manapság is választást nyerhet az a politikus, aki elsősorban az alakzatokra építi beszédét.

Némileg aránytalan bevezetőm azt volt hivatva igazolni, hogy nem akármilyen jelentőségű az első magyar alakzatlexikon, amelyet „az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő”, Szathmári István által alapított és vezetett „stíluskutató csoport 6-7 évi közös munkával (az OTKA anyagi támogatásával)” készített el (1. az Előszót, 5). Ez az alakzatlexikon több mint tárgyilagos tudóskodás. Több mint semleges nyelvészkedés. Több mint szűkebb vagy tágabb körű érdeklődésre számot tartó újdonság. Az első magyar alakzatlexikon életbe vágó tájékoztatás, és nem pusztán a kisebb és nagyobb közösségek olajozott működtetéséhez, hanem különösképpen nélkülözhetetlen az inkább többé mint kevésbé új magyar demokrácia kibontakoztatásához. Szükségnek és túlon túl szerénynek tartom tehát a főszerkesztő ajánlását, hogy „elsősorban tanárainknak, egyetemi, főiskolai és középiskolás diákjainknak ajánljuk, ezenkívül haszonnal forgathatja mindenki, aki anyanyelvét és az irodalmat szereti” (Előszó, 12). Kö-

zelebb jár az igazsághoz, hogy „az alakzatok átfogják szinte a teljes kommunikációt” (uo. 6). Tetszik, nem tetszik, az „Alakzatlexikon”, illetve annak felhasználása egyszerűen és különösebb retorikai túlzás nélkül is létkérdés. Létkérdés a magyar nyelv önálló, teremtő, megújító használatában. Létkérdés az önálló, teremtő, megújító személyiség kialakulásában. Létkérdés minden kisebb és nagyobb emberi és magyar közösség fennmaradásában.

Ahhoz, hogy a lexikont megalkothassák, a stíluskutató csoportnak át kellett vergődnie az alakzatok meghatározásának, rendszerezésének, értelmezésének, stílusértékének stb. alapproblémáin (I. Előszó, 7. stb.). Ennek következménye lett, hogy a szócikkek nem is annyira szócikkek a hagyományos lexikonműfaj-felfogás szerint, hanem tanulmányok, amelyekben a tárgyalt alakzatok változatos, különböző szövegtípusú szövegekből vett példákon vannak bemutatva. A „tanulmányok” figyelembe veszik az alakzatoknak mind az európai, mind a magyar, mind az ókori, középkori és újkori megközelítéseit, az újabb nyelvészeti, jelentéstani, jeltani, retorikai, stilisztikai irányzatokat és eredményeiket. Ez hátrány annak, aki pusztán egy-egy alakzattípus mivoltára kíváncsi. Előny azonban annak, aki alkalmazni szeretné. Csak ki kell nyitnia a lexikont bárhol, és azonnal felhasználhatja az előbukkanó alakzatot mondandója hatékony és meggyőző alakítására. Megteheti még akkor is, ha egyes szakkifejezések netán ismeretlenek számára, és zavaróak lehetnek (konnotáció, proforma, szemantikai ekvivalens stb.). Nem kell törődnie a szakkifejezések jelentésével, és nem kell megriadnia tőlük, mert a példák önmagukért beszélnek, önmagukból értelmezhetők, sőt az olvasó, ha kicsit is találékony, azonnal alkothat hasonló alakzatokat, vagy emlékezhet hasonlóra. Például metaplazmus: „... *a jegeslegjobb!*” (jégkrém reklámja, a *legeslegjobb* és a *jeges* alaktani keveréke); metaszeméma: „*A vezető sör*” (a *vezető* szó két jelentése egyszerre érvényesül: piacvezető sör, tehát a legjobb sör – a gépkocsivezető fogyaszthatja, mert alkoholmentes); mezozeugma: „*Bor is került valahonnan, kalács is*” (vagyis két mondatdarabhoz tartozó rész csak egyszer van kitéve, ti. kalács is *került valahonnan*; 387, 421).

Sevillai Izidor (560–636) és Beda Venerabilis (673–735) a bibliai alakzatokat (és szóképeket) gyűjtötték össze. Akkor arra volt szükség az átmeneti kultúrában a „pogány” ókorból a keresztény középkorba. Jórészt megszűntek a múltbeli eseményre vonatkozó törvényszéki, a jövőre vonatkozó tanácsadó, és a jelenre vonatkozó bemutató nyilvános beszédműfajok. Kialakult viszont az új műfaj, a prédikáció, illetve ennek két főbb fajtája, a *homilia* (bibliai szöveg magyarázata) és a *sermo* (adott erkölcsi stb. téma keresztény kifejtése). A prédikációban egyrészt a múltnak (Jézus Krisztus történetének), a jövőnek (Isten eljövendő országának) és a jelennek (a múltra emlékező és a jövőt váró keresztény ember teendőjének) a vonatkozása együttesen érvényesült. Tehát az ókori retorikai műfajfelosztás használhatatlannak bizonyult. Másrészt viszont a prédikáció inkább a görög drámához hasonlított, semmint a szónoklathoz, hiszen mind a görög polgár, mind a keresztény hívő ismerte a cselekményt (görög mitológiai eseményeket, illetve a bibliai történeteket), tehát pusztán az előadás (dráma, illetve prédikáció) hogyanjára volt kíváncsi, azaz stílusára. Ehhez viszont elég volt, sőt elsődleges volt az alakzatok (és a szóképek) ismerete és felhasználása, tehát egyfajta töredékes retorika, leszűkített stilisztika. Hasonló helyzettel szembesülünk a mai médiakultúrában, illetve az internetkultúrában. Az új, korábban ismeretlen műfajok (rövidhír, kommentár, interakciós műfajok sokasága pl. betelefonálás, blog, facebook stb.) megértéséhez és műveléséhez a maguk egészében használhatatlanok a korábbi retorikák, sőt stilisztikák is. Amire égetően szükségünk van,

az elsősorban az alakzatok (és szóképek) gyakorlati ismerete azért, hogy kivédjük „az idióta média” (Carl Berstein) ránk ömlő, érdekfeszítő dezinformációit, manipulálását és propagandáját, és az igazság érdekében mi magunk se kommunikáljunk „unalmasan” és „hatástalanul” (Augustinus). Ez pedig olyan alapmunka nélkül, mint amilyen az „Alakzatlexikon”, lehetetlen.

A reneszánsztól kezdve a hagyományos stilisztikai és retorikai kézikönyvek példái csaknem kizárólagosan a klasszikusnak tekintett szépirodalomból valók, mint az ókori retorikákban. Az „Alakzatlexikon”-nak a fentebb idézett néhány példájából és a vázolt új helyzetből nyilvánvaló, hogy az „Alakzatlexikon” sokféle szövegtípusból veszi és kell is vennie példáit, vagyis szépirodalmi műfajokból, előbeszéből, reklámból, újságból, tévéből, köznyelvből, tudományos szövegből, szlengből, régi és mai írott szövegből, internetről stb. Íme egy-két tetszőlegesen kiválasztott példa a lexikonból:

- (1) Azért, ha az asszony-ember *részezes, haragos, hazug, szitkos, átkozódó, rút, undok, büdös, beteges, bolond*; sőt a' mint Sz. Pál mondja ha *bálványozó* > véllé kell tünni, noha úgy tetszenék, hogy szenvedhetetlen fogyatkozások ezek (halmozás, Pázmány Péter, 386);
- (2) *Meghallgatni meghallgatjuk* (figura etymologica – töismétlés, köznyelvi, 244);
- (3) *Ki* korán kel, aranyat lel (aferézis, ti. *Aki* korán kel ..., közmondás, 17);
- (4) Miért szóljak most az érdemeimről? *Ha emlékeztek rájuk, csak terhelnélek beneteket; ha elfelejtettétek, akkor mit használnak most szavaim*, ha tetteim nem hatottak rátok (amplifikáció, azaz bővítő kiemelés és megokolás, Cornificius, 83);
- (5) a hold *ábrándos ezüstje* dereng fölöttünk (enallagé, a jelzői melléknév elcsúsztatása, ti. az ábrándos hold ezüstje, Jókai, 177);
- (6) *Úgy megyünk, hogy még maradunk* – adták hírül a magyar haderő kivonulását Irakból (paradoxon, azaz látszólagos ellentmondás, tévéhír, 438);
- (7) Két skót találkozik. Az egyik:
– *Adjál egy cigit!*
– *Nem adok!*
– *Oké, akkor rágyújtok a magaméból, de megadod!* (szermocináció – személyre jellemző megszólaltatás, skót vicc, 530);
- (8) ... *fehéren fekete* és *feketén fehér* (kiazmus – kéttagú kifejezés megismétlése fordított sorrendben, rap-szöveg, 333);
- (9) *Az ismeret: élet. És az élet ismeret* (definíció – meghatározás kiazmusként, Rávasz László, 144);

- (10) A titok annyi, hogy forradalmasítottuk, megváltoztattuk a nyelvtanulási szokásokat – *teljesen* (epifrázis – utólagos kiemelő, meghökkenítő értelmezés, www.relaxa.hu, 207).

Az „Alakzatlexikon”-ban a szócikkek, illetve a hosszabb-rövidebb tanulmányok felépítése alapján véve a lexikonok szokását követi, azaz: a magyar hagyomány szerinti címszó; görög, latin, német, francia, angol és orosz megfelelői; mintapélda, az elnevezések eredete, magyarázata; az alakzat története; értelmezése és részletező körülírása; rendszerezése; tipikus előfordulásai és szerepei; szakirodalmi jegyzék; utalás rokon és kapcsolódó alakzatokra.

Az „Alakzatlexikon”-t a főszerkesztő és a szócikkírók annak tudatában alkották meg, hogy kultúránk, nyelvünk, emberségünk, magyarságunk csak úgy „floreálhat”, „ha míg egyik lábunkkal előre lépünk, a másikat helyén hagyjuk” (Eötvös József). Az „Alakzatlexikon” nélkülözhetetlen előrelépés, de ugyanakkor önmagában is a múlt, a jelen és a jövő nyelv- és beszédkultúra élő egysége, megmaradásuk záloga. Magyar és európai kultúránk gazdag teljességét öleli fel szerves egységben. Mint ahogy génjeinkben megőrizzük és hordozzuk őseink jellegzetességeit, és örökítjük tovább a jövőendő nemzedék génjeiben. Ugyanakkor lehetetlen észre nem vennünk, mennyire szervesen illeszkedik az „Alakzatlexikon” fénykornak is nevezhető 21. századelőnkbe. Csupán tallózva és a teljesség igénye nélkül utalok rá, hogy először jelent meg élvezhető magyar nyelven Quintilianus „Szónoklattan”-a (2008), korábban a „Stilisztikai lexikon” (2004), majd a „Retorikai lexikon” (2010), „Cicero összes retorikaelméleti művei” (2012), és így tovább egész könyvtárnyi alapmunka-sorozat. A magyar kultúra virágzásáról kell lelkenedznünk. Még ha javíthatatlanul pesszimisták volnánk is, akkor is el kellene ámulnunk, hogy a médiakultúra és a gazdaságkor trágyadombja mellett tarka virágoskert ápolat ágai sorakoznak. Azt mondom hát perorációként, hogy ujjongjunk és vigadjunk, és mint az ókori író és első keresztény szónok, „iterum dico, gaudete”, „ismételten mondom, örvendezetek”, hogy micsoda takaros kertben múlathatjuk időnket! No és becsüljük meg a gondos kertészeket, kertmívelőink egész hadát.

BENCZE LÓRÁNT

Adamik Tamás főszerk., A. Jászó Anna szerk., Retorikai lexikon

Kalligram Kiadó, Pozsony, 2010. 1304 lap

A hazai és a nemzetközi szakirodalomban is egyedülálló művet tart a kezében az olvasó; olyat, amely főszerkesztője, szerkesztője, valamint szerzői munkáján keresztül egyszerre képvisel komoly tudományos eredményt és társadalmi szerepvállalást. Tudományos együttműködésük révén – a főszerkesztő szavainak és a kötet Eötvös Józseftől származó mottójának szellemében – a szép szó, jó tetté vált. Bátran állíthatjuk, hogy a „Retorikai lexikon” teljesíti mindazt, ami a kötet tárgyának, a retorikának Adamik Tamás megfogalmazásában talán a legfontosabb feladata: „A retorika végső célja az, hogy művelt és erkölcsös közéleti embereket, polgárokat neveljen, akik szóban és írásban ké-